

על הסנגוריה הפוליטית, ועל סנגוריה פוליטית בעל כורחה נספח לרשימותיהם של איתי הרמלין ושל סמדר בן-נתן

תיק פשיעה חמורה 548/06 מדינת ישראל נ' מוחמד סרור, חוסיין סלימאן ומאהר כוראני, כורך אלו באלו סוגיות של פוליטיקה ושל משפט. כפי שתיאר עורך הדין איתי הרמלין ברשימתו ובריאיון שנערך עמו לצורך כתיבת רשימה זו, משפטם של שלושת לוחמי חזבאללה שנשבו על ידי צה"ל במהלך מלחמת לבנון השנייה והועמדו לדין פלילי, ממחיש היטב את השתלבותן של השאלות האנושיות והמוסריות בשאלות פוליטיות, כמו גם בשאלות משפטיות מקצועיות. דילמות של ייצוג מתעוררות כאן לצד שאלת מקומה של הפוליטיקה במשפט ולצד סוגיית חשיבותו של המשפט, מוקד ספר זה.

האם המשפט חשוב?

שאלת חשיבותו של המשפט מקבלת משנה תוקף כשמדובר בסוג מסוים של משפטים, המכונים משפטים פוליטיים. המשפטן והתאורטיקן אוטו קירכהיימר מאפיין את המשפט הפוליטי כמשפט שמנהל השלטון כדי לחסל יריב פוליטי (או לפחות כדי לנסות לחסלו). הגדרה זו מזכירה את התפישה הליברלית הקלאסית, המפרידה בין משפט לבין פוליטיקה ורואה במשפטים הפוליטיים משפטי ראויה או משפטי חיסול, שחותרים תחת עקרונות המשפט המקובלים ותחת שלטון החוק. אך קירכהיימר, וברומה לו גם הפילוסופית הפוליטית ג'ודית שקלאר, מקבלים אמנם ככלל את ההגדרה של המשפט הפוליטי כמשפט שמכוון נגד יריב פוליטי או נגד אויב המשטר, אולם לעומת התפישה הליברלית הקלאסית, הם טוענים כי אין בכך בהכרח משום עיוות של עקרונות הצדק והתירה תחת שלטון החוק. אדרבה, לדידם אפשר שבנסיונות היסטוריות או פוליטיות מסוימות יהיה במשפט הפוליטי משום הנחת תשתית למושג הצדק וייסוד של עקרונות המשטר. ליאורה בילסקי מרחיבה את ההגדרה האמורה, וגורסת כי המשפט הפוליטי הוא משפט (פלילי) שמנהל השלטון כדי לקדם אג'נדה פוליטית. לטענתה, המשפטים הפוליטיים הם משפטים בעלי פוטנציאל מכונן בזיכרון הלאומי. לעומת עמדותיהם של קירכהיימר, של שקלאר ושל בילסקי, שמאתגרים את התפישה הליברלית של המשפטים הפוליטיים אך אינם מערערים עליה לחלוטין, אסכולת ה-Critical Legal Studies מציגה תפישה קיצונית יותר, שהושפעה במידת מה מקירכהיימר אך טענותיה חריפות יותר. חניכיה של אסכולה זו מחזיקים בהשקפה כי כל

* תלמיד החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב וחבר מערכת הכרך "האם המשפט חשוב?" בסדרת "משפט, חברה ותרבות". תודתי נתונה לליאורה בילסקי ולנטע זיו על תרומתן לרשימה זו, וכמובן גם לשני הכותבים, סמדר בן-נתן ובמיוחד איתי הרמלין, על פתיחותם ועל תרומת תובנותיהם לרעיונות המועלים ברשימה.

משפט הוא פוליטי, ובניסוח מדויק יותר – הם מבקשים לשפוך אור על צדדיה הפוליטיים של מערכת המשפט, הקיימים ממילא בכל משפט.¹ אם כן, טענת אסכולת ה־Critical Legal Studies (הפוליטיקה מצויה בכל משפט) היא קוטבית לטענה הליברלית הקלאסית (פוליטיקה ומשפט הם תחומים נפרדים שאין להפגישם), והוגי הפרדיגמה של המשפטים הפוליטיים – קירכהיימר, שקלאר, בילסקי ואחרים – יתוארו כמי שמצויים בתווך בין שני הקטבים הללו.

על פי רוב, חשיבותו של המשפט המסוים ("התיק המשפטי – The Case") תיבחן על פי אמות מידה פנימיות של השדה המשפטי.² לעומת זאת, שאלת חשיבותו של המשפט ("The Law") כתחום עשייה נפרד המשולב במכלול היחסים בחברה תיבחן על פי קריטריונים חברתיים כלליים – בין היתר, ואולי בעיקר, על פי קריטריונים פוליטיים. ביחס לשאלת חשיבותו של המשפט, ניתן אפוא לתאר את ייחודם של המשפטים הפוליטיים כך: בקרב המשפטים הללו, ובפרט בקרב אלו העונים להגדרתה של הפרדיגמה המתוארת כאן, המשפט הבורד, הקונקרטי, חשוב ומשפיע לא רק על פי אמות המידה הפנימיות של השיח המשפטי (ולעתים – כלל לא משפיע לפיהן), אלא גם על פי אמות המידה הכלליות הפוליטיות והחברתיות.

משפטים של לוחמי ארגון חזבאללה היה ללא כל ספק משפט פוליטי, הן על פי הקריטריונים של הפרדיגמה של המשפטים הפוליטיים הן לפי התפישה הליברלית הקלאסית. אמנם לא מדובר היה במשפט פוליטי מובהק, שכן הנאשמים לא היו חלק מהקהילה הפוליטית המאשימה – להפך, הם היו אויבים חיצוניים של המשטר שהשתתפו בפעולה אלימה נגדו ובמהלכה נתפסו. אף על פי כן החליטה מדינת ישראל להעמיד את שלושת הפעילים לדין פלילי בגין עבירות שונות (אף שדובר בפעילים מדרג ארגוני נמוך ביותר, בשונה ממשפטים שנוהלו נגד פעילים פלסטיניים כגון מרוואן ברגותי או אחמד סעדאת).

ראיה לחשיבותו הפוליטית של המשפט בעיני השלטון הישראלי היא המאמץ שהשקיעה התביעה, שאותו מתאר עורך הדין הרמלין:

התביעה השקיעה הרבה מאוד משאבים במשפט, וקשה לי להבין מדוע. ההחלטה שלנו להחרים את המשפט נבעה, בין היתר, מהמחשבה שלא הוא יכריע את גורל האנשים האלה. ואילו מצד התביעה – כלומר פרקליטות המחוז – הגיעו לכל ישיבה שלושה פרקליטים (שביניהם ראש המחלקה

1 OTTO KIRCHHEIMER, POLITICAL JUSTICE: THE USE OF LEGAL PROCEDURE FOR POLITICAL ENDS (1961). וראו בפרט את הדיונים המגדירים את המשפט הפוליטי בעמ' 6, 47. עור ראו: JUDITH N. SHKLAR, LEGALISM: LAW, MORALS AND POLITICAL TRIALS (1964) בעמ' 149, וכן: LEORA BILSKY, TRANSFORMATIVE JUSTICE – ISRAELI IDENTITY ON TRIAL 1–11 (2004). להגדרתה של בילסקי את המשפט הפוליטי ראו עמ' 2–3 ולדיון על הגדרת המשפט הפוליטי לפי שקלאר, קירכהיימר ואסכולת ה־CLS ראו עמ' 8–10.

2 לפירוט על התפישה הסוציולוגית של המשפט כשדה חברתי מובחן בעל היגיון פנימי עצמאי יחסית, ראו: Pierre Bourdieu, *The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical* .Field, 38 HASTINGS L.J. 805 (Richard Terdiman trans., 1986–1987).

הפוליטית (בנצרת) בליווי מתמחים, והכול כדי לנהל משפט נגד אנשים שבפועל אין להם סנגור אפקטיבי.³

הפוליטיקה נשזרה אפוא במשפט זה החל מיסודותיו הראשוניים – זהות הנאשמים ומהות העבירות; היא התבטאה גם בשאלות המשפטיות השונות שהתעוררו במהלכו (כגון שאלת מהותו של ארגון חזבאללה – ארגון מיליציה עצמאי, חלק אינהרנטי מן הכוחות המזוינים הלבנוניים, או שלוחה לבנונית של המשטר האיראני); היא התגלמה בצעדים שנקטו בהם הצדדים ובאופן שבו הסתיים המשפט: החרמת המשפט מצד הנאשמים ולבסוף, בקשתה של המדינה לעיכוב ההליכים, על רקע שחרורם של הנאשמים במסגרת עסקת חילופי השבויים.

אחד מרכיביו החשובים של המשפט הפוליטי הוא עורך הדין הפוליטי, ובפרט הסנגור הפוליטי.⁴ זהו סנגור בעל אג'נדה פוליטית משלו. לעתים קרובות הוא שותף להשקפתו הפוליטית של מרשו ומשתף אתו פעולה כדי לקדם את האג'נדה הפוליטית המשותפת. לעתים האג'נדה של הסנגור היא עצמאית, והוא אף עשוי לקבל על עצמו ייצוג של לקוח (לאו דווקא כזה השותף למטרה הפוליטית שאותה מבקש עורך הדין לקדם) מתוך זיהוי הפוטנציאל הפוליטי של המשפט ובניסיון לקדם את מטרתו שלו. דוגמאות לעורכי דין מן הארץ ומן העולם המזוהים עם דעה פוליטית והמשלבים אותה בעבודתם המקצועית אינן חסרות, ודי להזכיר בהקשר הישראלי את עורכות הדין פליציה לנגר ולאה צמל, המפורסמות בייצוג נאשמים פלסטיניים ואחרים. עורכת הדין סמדר בן-נתן, שותפתו של עורך הדין הרמלין לייצוג פעילי החזבאללה, עונה אף היא להגדרה זו.⁵ ברשימתה היא מציינת שלא נטלה על עצמה את הייצוג בתיק זה מתוך שאיפה להשפיע על תוצאת המשפט, אשר בראייתה הייתה צפויה מראש, ולפיכך מטרת הייצוג ששמה לנגד עיניה היו "חוץ משפטיות"; האחת הומניטרית – דאגה לרווחתם של הנאשמים, והשנייה האחרות פוליטיות במובהק – מתן אפשרות לנאשמים להשתתף במאבק הנרטיבים המתקיים במשפט פוליטי וחשיפת אופיו הפוליטי של המשפט.⁶

3 כל הקטעים המובאים כאן הם ציטוטים מתוך הריאיון שערכתי עם עורך הדין הרמלין בתאריכים 11–12 ביוני 2008 לצורך הכנת כרך זה. תמליל הריאיון המלא מצוי ברשת המערכת.

4 על סוגים שונים של סניגורים פוליטיים ועל היחסים בין עורך הדין הפוליטי לבית המשפט, ראו: Kirchheimer, לעיל ה"ש 1, בעמ' 246–256; על תפקידם הפוליטי של עורכי הדין, ובפרט על זה של הסניגור שמואל תמיר במשפט הידוע כ"פרשת קסטנר", ראו: Bilsky, לעיל ה"ש 1, בעמ' 19–40.

5 בין היתר ייצגה עורכת הדין בן-נתן את טלי פחימה, את ארגון "פרופיל חדש" ואת סרבנית הגיוס מטעמי מצפון לאורה מילוא. הדברים המיוחסים ברשימה זו לעורכת הדין בן-נתן מבוססים על רשימתה, על התכתבות עמה ועל הריאיון עם עורך הדין הרמלין.

6 ראו גם מאמרו של חסן ג'בארין בכרך זה על מילוי תפקידים אלו של עורך הדין הפוליטי באמצעות ההסתמכות על המשפט העל-לאומי. על אפיונו של המשפט הפוליטי באמצעות מאבק של נרטיבים מתחרים לנרטיב ההגמוני ראו: Bilsky, לעיל ה"ש 1, בפרט בעמ' 10–13.

אחד המאפיינים העושים את הסנגוריה בתיק זה למעניינת במיוחד הוא השילוב של ייצוג בידוי עורכת דין פוליטית, העונה להגדרה שלעיל, עם ייצוג ליברלי-פרופסיונלי בידוי עורך הדין הרמלין, שניהול המשפט שידכם זה לזה. לעומת הסנגוריה הפוליטית, החותרת בידועין ובמוצהר לחשיפת הפוליטיקה של המשפט, עורך הדין הרמלין איננו עורך דין פוליטי אופייני, קרי בעל מטרה פוליטית עצמאית. אדרבה, נדמה כי במקרה שלו ההיבטים הפוליטיים של המשפט שניהל נכפו עליו. עורך הדין הרמלין, שנקרא לייצוג על ידי הסנגוריה הציבורית משנדרש עורך דין בעל סיווג בטחוני גבוה (וכפי שהוא מעיד, נענה לקריאה לא בלי התלבטות) חושף ברשימתו ובריאיון שנערך עמו את דבקו המודעת והמפורשת בהשקפה המשפטית-הפרופסיונלית, שרואה בפוליטיקה גורם זר למשפט. בהתאם לקו המחשבה הליברלי, כאמור, תפישה משפטית זו מתייחסת למשפטם של פעילי חזבאללה כאל משפט פוליטי במובן של משפט ראויה ומנסה להיאבק בכך באמצעים משפטיים מסורתיים. עמדה זו מחייבת מורכבות רעיונית ביחס להליכים המשפטיים. כך, למשל, הטענה כי יש להקנות לנאשמים מעמד של שבויי מלחמה והחרמת המשפט – שני אקטים בעלי פוטנציאל פוליטי מובהק, נתפשים על ידי עורך הדין הרמלין כדרכי פעולה משפטיות לגיטימיות ומתבקשות; ואילו הפוליטיזציה, בראייתו, היא עצם ההתעקשות של התביעה על ניהול משפט פלילי במקרה הנדון. לשאלה על מידת הפוליטיות של אקטים מעין אלו, ענה:

התפישה של סנגורים היא ש"להישאר בפרוודור" ולא "להיכנס לטרקלין", כפי שכותב בית המשפט – זה חלק מהמשחק המשפטי. הנאשם מעוניין להכשיל את המשפט; המטרה שלו היא לומר "לא יכול להיות משפט פלילי. אני זכאי למעמד של שבוי מלחמה". מבחינתי, זהו חלק שנמצא בתוך המשפט, כלומר – הניסיון "לברוח" ממשפט פלילי הוא חלק מהמאבק המשפטי, וככזה צריך להיעשות בהתאם לכללי המשפט. אינני רואה בו חוסר-אמון במשפט. דווקא ניהול של משפט פלילי בסיטואציה שאינה מתאימה למשפט פלילי הוא הפוליטיזציה.

יתרה מזו, היחס כלפי ההחלטה שנקטו שני עורכי הדין (בשם שלושת לקוחותיהם) – להחרים את המשפט – ממחישה את התייחסותם השונה לניהול המשפט. החלטה זו עשויה להתפשט בוודאי כאמירה פוליטית חזקה ומתריסה. עורכת הדין בן-נתן מספרת כי ההחלטה להחרים את המשפט שיקפה את חוסר האמון שרוחשים לקוחותיה למערכת המשפט הישראלית ואת העדר הלגיטימציה שלה בעיניהם. לעומת זאת, אותה החלטה מתוארת על ידי עורך הדין הרמלין כ"החלטת פשרה" בין רצונם המקורי של לקוחותיו – להודות בכל האישומים (גם מאחר שממילא תחושתם הייתה שלמשפט אין משמעות, כאמור, בשל שחרורם הצפוי במסגרת עסקת חילופי שבויים) – לבין נטייתו שלו, כסנגור, לקיים עבורם דיון משפטי. גם בנוסחה של הודעת ההחרמה ניכר הברל בין גרסתה של עורכת הדין בן-נתן לבין גרסתו של עורך הדין הרמלין; בן-נתן העדיפה להצהיר על ההחרמה כפשוטה ומסרה הודעה לקונית (שביטאה, בין היתר, את חוסר-האמון הראשוני ביכולתו של בית המשפט לנהל הליך הוגן בסיטואציה כזו), ואילו הרמלין, שלא "ויתר"

על הייצוג ועל חובתו לעשות כמיטב יכולתו לסייע לבית המשפט לנהל משפט צדק, ביקש בכל זאת לשטוח את טענותיו המשפטיות במסגרת ההודעה:

מצד אחד, כיברתי את דעתם של הלקוח שלי ושל חבריו על המשפט ואת רצונם שלא לתת לגיטימציה למשפט. חשבתי שהם כנראה צודקים, ואין למשפט חשיבות. חשבתי שאיני יכול לשכנע אותם שהמשפט הוא חשוב כיוון שהניסיון ההיסטורי מלמד שהם צודקים – מה שיקבע מתי הם יחזרו לביתם יהיה עסקת חילופי שבויים. זו הסיבה לכך שחשבתי גם שהחלטה להחרים את המשפט היא החלטה מתקבלת על הדעת. כך גם כתבתי בטקסט שהגשנו – שעמדת לקוחותינו היא לא לתת לגיטימציה למשפט שהוא בלתי לגיטימי. מן הצד האחר, היה לי קושי כסנגור – שזה המקצוע שלי – להפקיר את הלקוח שלי לשרירות המשפט, שהרי היו לנו טענות משפטיות שאפשר היה לטעון; לכן בגדר הטענות המקדמיות הכנסנו גם טענות מהותיות שהיינו מעלים במשפט.

עורכת הדין בן-נתן מציינת גם שבהחלטתה להחרים את המשפט התבססה על משפטו של מרואן ברגותי.⁷ ההשוואה בין המשפטים מעניינת, שכן מקורו של השוני לא רק בהבדל בין הנאשמים (מנהיג פלסטיני פוליטי וצבאי, בעל מהלכים וקשרים הן בשלטון הפלסטיני הן בשלטון הישראלי, לעומת לוחמי חזבאללה אלמונים מדרג נמוך), אף כי הבדל זה השפיע ודאי גם על הצעדים המשפטיים השונים שנקטו. בהחלטתם של נאשמי החזבאללה להחרים את המשפט, ובנכונותם, אף על פי כן, לקבל את הייצוג ואת ההגנה של עורכי הדין הישראליים, יש משום חוסר קוהרנטיות שהרמלין עומד עליו; ברגותי, לעומתם, סירב בעקשנות להיות מיוצג במהלך המשפט עצמו. סביר שלוחמי החזבאללה העדיפו לקבל ייצוג חרף העדפתם הראשונית להחרים את המשפט משום שהיה זה, כפי שמציינים הרמלין ובן-נתן, הקשר היחיד שלהם לעולם החיצון ודרך טובה לראווג לתנאים הסוציאליים שלהם – דבר שבוודאי לא היווה שיקול במקרה של ברגותי.

מכל מקום, ראייה נוספת לדבקותו של עורך הדין הרמלין בהליך המשפטי הפרוצדורלי ובתפישה ליברלית קלאסית של המשפט מצויה באכזבתו החוזרת ונשנית מבית המשפט ומהרכב השופטים, בשונה מעורכת הדין בן-נתן ומשלושת לקוחותיהם, שמלכתחילה לא היו מצוידים באמון רב בבית המשפט. אכזבה זו הובעה לראשונה ביחס לאי-קבלת טענותיה המקדמיות של ההגנה בדבר ביטול אישומים והענקת מעמד של שבויי מלחמה:

התאכזבתי מאוד מהחלטת בית המשפט בטענות המקדמיות. הטענה בדבר מעמד של שבויי מלחמה נדחתה, הטענות בעניין "Abuse of Process" [הגנה מן הצדק – י' ר'] נדחו והטענות לגבי פליליות כפולה נדחו. אכזבתי הגדולה לא נבעה מכך שלא התקבלה הטענה העיקרית שלנו – עמדת בית המשפט בעניין זה לא הייתה מופרכת מבחינה משפטית – אלא מכך שלא התקבלה שום טענה. החלטת בית המשפט שלא למחוק מכתב האישום את הסעיפים של "אימונים צבאיים ללא אישור הממשלה" או של "החזקת נשק ללא היתר" גרמה לי להרגיש שמדובר ב"משחק מכור" – גם אני איברתי את האמון.

7 ראו תפ"ח (ת"א) 1158/02 מדינת ישראל נ' ברגותי (לא פורסם, 20.5.2004).

ללקוחות שלנו, מן הסתם, לא היה אמון במערכת מלכתחילה; אגב, כך גם לסמדר בן-נתן, שנקודת המוצא שלה שונה במשהו משלי.

אכזבתו של עורך הדין הרמלין ממערכת המשפט חזרה על עצמה כאשר בעקבות ההודעה על החרמת המשפט לא נטל בית המשפט (בהרכב שונה, לאחר שהתחלף חבר השופטים) תפקיד פעיל יותר בתקיפת עמדת התביעה:

הנחתי כי גם כאן, כמו במשפטיהם של נאשמים שאינם מיוצגים (כי אין להם כסף לשכור עורך דין או כי אינם מעוניינים בייצוג), השופטים יהיו מעורבים במשפט הרבה יותר. יותר משהנחתי זאת, ציפיתי או רציתי שזה יקרה. הציפייה הזו נכזבה, ובגדול. כסניגור היה לי מאד קשה, כשמצעד עדי התביעה החל ואנחנו הסנגורים ישבנו כמו דחלילים ולא שאלנו דבר, לא התנגדנו להגשת ראיות, נקבע שהוראות הנאשמים קבילות ולכל אורך הדרך השופטים לא שאלו דבר. גם כאשר העיד החוקר ואמר "האווירה בחקירה הייתה נעימה, הגשתי להם קפה" השופטים אפילו לא הרימו גבה ולא שאלו כל שאלה. התאכזבתי מאד מבית המשפט. אפשר לומר שכישראלי, התאכזבתי מבית המשפט. אני מניח שהלקוחות שלי לא התאכזבו מבית המשפט כי לא ציפו ממנו לדבר.

לעומת תחושות קשות אלו של עורך הדין הרמלין, עורכת הדין בן-נתן מעידה כי מניסיונה כעורכת דין פוליטית, חשה שהשתתפות פעילה במשפט לא הייתה בהכרח משפיעה לטובה על תוצאת המשפט. לכן ישבה שְׁלֵוָה כאשר העידו העדים מטעם התביעה.

אולם משמעות מושג הפוליטיקה שבצירוף "עורך הדין הפוליטי" אינה מסתכמת בעמדתו של עורך הדין בנוגע לייצוג הלקוחות בלבד. התמה שאותה מדגיש עורך הדין הרמלין הן במהלך הריאיון הן ברשימה, ושאתה הוא בוחר לפתוח את הסיפור וגם לסיימו, היא ההיבט האנושי החורג מגבולות ההליך המשפטי. תמה זו מודגשת לאורכו של סיפור המשפט: הקושי האישי לקבל על עצמו את הייצוג בתחילה, בין היתר כיוון שאחיו השתתפו בלחימה בלבנון; הניסיונות הראשוניים להסתיר את הייצוג ממכריו; ובעיקר ההתקרבות האישית ללקוח – בפגישה הראשונה נמנע עורך הדין הרמלין ללחוץ יד ללקוחו, אך לאחר זמן החל לראות ביחסיהם יחסים בעלי היבטים חבריים; את טקטיקת ההחרמה החליט להציע, בין היתר, על רקע הזדהותו האנושית עם עמדתם של הנאשמים ביחס למשפט, ובר כבד מתוך זעזוע מן האפשרות שיודו בעבירות המיוחסות להם ויסתכנו במאסר ארוך שנים. ההתקרבות ללקוחות התבטאה, בראייתו, גם ברצונו של הלקוח "לרצות" את עורך הדין – לא לאכזב אדם שעוזר לו; וביחסים המורכבים יותר והמתוחים יותר שנוצרו בין הרמלין לבין חסיין סלימאן, ה"איראולוג" מבין השלושה (שיוצג על ידי עורכת הדין בן-נתן). בסופו של דבר בחר עורך הדין הרמלין לשתף את לוחמי החזבאללה בתהליך ה"התקרבות" שעבר עליו, והם אמנם הגיבו לכך. כך גם בחר, כאמור, לסיים את רשימתו ואת הריאיון עמו:

מה שבאמת חשוב לי לסיים אתו הוא העניין האנושי. באמת קרה לי תהליך מאוד משמעותי בהקשר הזה – ממצב שלא הייתי מסוגל אפילו ללחוץ את היד לבן אדם, דבר לא רגיל אצלי, שמראה כמה זה היה טעון רגשית, למצב

שנהיינו... לא אגיד חברים, אבל בהחלט היחסים נהיו נעימים, במובן הכי 'זול' של המילה 'חברים', יחסים חבריים, לא חברים במובן העמוק. בייחוד כשמחברים את זה לאידאולוגיה שלהם, ששוללת את הקיום של המדינה, של ישראל, זה מראה איך מפגש אנושי יכול להתגבר על אידאולוגיות.

למראית עין ניתן לטעון, בפרט לאור דברי הסיום, שגם בתמה זו בחר עורך הדין הרמלין שלא "להתמקם" בפוליטי — והדבר ברור. הזדהותו עם לקוחותיו ונקודת המפגש בין דעותיהם אינן מושתתות על שותפות פוליטית או על הסכמה, ולכן בחר הרמלין להדגיש את נקודת המפגש ואת החיבור האנושיים. גם בכך שונה עמדתו מעמדתה של עורכת הדין בן-נתן. אף שהיא אינה תומכת, כמובן, באידאולוגיה של ארגון החזבאללה, הרי בהתנגדותה לציונות, ולכל הפחות לציונות במתכונתה דהיום, דומה כי היא עשויה למצוא שפה משותפת רבה יותר עם לקוחותיה (אף אם התנגדותה נובעת מנקודת-מוצא ומעמדה תאורטית שונות ורחוקות מאלו של לקוחותיה כרחוק מזרח ממערב). ואמנם, מתיאור מפגש הפרידה עולה, כי השיח בינה לבין הלקוחות התנהל במישור הפוליטי, אף שלא ביטא הסכמה: התקיימו דיון ומחלוקת על משמעותו ועל מהותו של הכיבוש הישראלי. עורך הדין הרמלין, לעומת זאת, ביקש לדבוק בניהול שיחה במישור האישי. הצורך לנסוע לפגישה עם הלקוחות בטרם תתרחש (אולי) עסקת חילופי שבויים שעורכי הדין כלל לא יידעו עליה, נגע, בין היתר, בצורך לשתף את הלקוחות בחוויה האנושית, בקשר האישי שנוצר חרף היריבות הפוליטית העמוקה ובתחושה של מפגש פרסונלי שצמחה מתוך המפגש המקצועי. צורך זה ותחושה זו לא נותרו ללא מענה, ושלושת פעילי החזבאללה, לרבות סלימאן, "האידאולוג" שביניהם, הגיבו לדבריו.

אולם על אף האמור, דומה שבחילופי הדברים הללו שבסיום נחשפת שוב הפוליטיקה של המפגש, שכפה המשפט על הצדדים. למעשה, בהדגישו את תמת היחסים האנושיים לא נמנע עורך הדין הרמלין מן הסוגיות הפוליטיות אלא החיל על מערכת היחסים עם לקוחותיו את תפישתו הפוליטית במובנה העמוק יותר, קרי תפישה פוליטית ליברלית, המתמקדת באדם כפרט. בריאיון עמו תיאר הרמלין כיצד חשש בתחילה שייצוג מוצלח מצדו עלול להכשיל עסקת חילופי שבויים שתחזיר את החטופים הישראליים; בהמשך הדרך התפוגג חשש זה או הפך לחסר חשיבות, כאשר התוודע לסיפור האנושי של לקוחותיו: "התחלתי לחשוב עליהם כאנשים במובן החזק [...] הבנתי עד כמה זה נורא הסיפור הזה של שבוי". מתוך התמקדות זו רואה עורך הדין הרמלין בכל אדם כמי שזכאי להגנה ולהליך משפטי הוגן, ומכאן שגם יחסי עורך דין-לקוח מתגבשים על רקע אחד מעקרונות היסוד האתיים של הגישה הליברלית — עקרון הנייטרליות והיעדר האחריות (non-accountability) של עורך הדין. גישה ליברלית זו אינה מסתכמת בעמדה פרופסיונלית גרדא; היא מהווה גם כלי פסיכולוגי-תודעתי, המסייע לעורכי דין למלא את תפקידם דווקא בנסיבות שבהן נוקט הלקוח את העמדה הפוליטית הקיצונית ביותר. ואכן, דברי הסיום של עורך הדין הרמלין בדבר החוויה האנושית של ההתקרבות ללקוחו ולחבריו עומדים בניגוד חריף לדברי הסיום של סלימאן ש"מכבד את עבודתם" של עורכי דינו, אך טורח להדגיש שהם (הלקוחות) עדיין רואים את עורכי הדין, בראש ובראשונה, כ"כובשי פלסטין". למול התפישה הפוליטית הליברלית-הומניסטית של הרמלין מציג סלימאן את

תפישתו הפוליטית האסלאמית-פונדמנטליסטית.⁸ בכך נדמה, שוב, כי העמדה הפוליטית כמו נכפית על עורך דין הרמלין בעל כורחו, תוך שהוא ממשיך לנסות ולהתרחק ממנה באמצעות הגדרת "אני אישי" ו"אני פרופסיונלי" המתקיימים זה לצד זה בליבו של הסנגור. חשיבותו של המשפט הפוליטי מתבטאת, אפוא, לא רק בחשיפת הפוליטיקה של ניהול המשפט עצמו, אלא גם בחשיפת התפישות הפוליטיות אשר מנחות את הצדדים השותפים לו והעומדות בבסיס היחסים ביניהם וכיסוד התנהלותם המקצועית והאישית.

8 על האידאולוגיה הפוליטית האסלאמית-הפונדמנטליסטית של ארגון חזבאללה, ועל התקיימותה גם לצד פרגמטיזם ריאלי-פוליטי בזירה הפוליטית הלבנונית, ראו AUGUSTUS RICHARD NORTON, HEZBOLLAH – A SHORT HISTORY (2007), ובפרט בעמ' 35–41, 98–103, NAIM QASSEM, אייל זיסר לבנון – דם בארזים (2009), בעמ' 190–240; וכך: HIZBULLA – THE STORY FROM WITHIN (Dalia Khalil trans., 2005), בפרט בעמ' 21–50. אפשרות אחרת, סבירה פחות לטעמי, היא שאמירתו של סלימאן אינה משקפת תפישה פוליטית אסלאמית-פונדמנטליסטית, אלא תפישה פוליטית ערבית-לאומנית – אולם אין בכך כדי לשנות את העמדתה אל מול התפישה הפוליטית הליברלית-הומניסטית.